

ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΤΩΝ ΜΗ-ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ

Παπαδόπουλος Γ. Απόστολος¹ και Φρατσέα Λουκία-Μαρία²

¹ Αναπληρωτής Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας, Ελ. Βενιζέλου 70, 17671 Καλλιθέα. E-mail: apospapa@hua.gr

² Γεωπόνος M.Sc., Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης. E-mail: fratslmar@vivodinet.gr

Περίληψη:

Η πρόσληψη του μεταναστευτικού ζητήματος μεταβάλλεται ραγδαία ανάλογα με τη κρισιμότητα των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων τα οποία απασχολούν τις χώρες υποδοχής μεταναστών. Η νηφάλια αντιμετώπιση της μετανάστευσης, μέσα από την μελέτη των χαρακτηριστικών του μεταναστευτικού ζητήματος είναι το ζητούμενο ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης όπου τα φαινόμενα ξеноφοβίας και ανησυχίας για την ανθρώπινη ασφάλεια ενδυναμώνονται. Μέχρι σήμερα οι μετανάστες μελετώνται ως διαφορετικές ομάδες στόχοι που χρήζουν στήριξης. Έτσι η μελέτη των συλλογικών φορέων που δραστηριοποιούνται σε θέματα μετανάστευσης, αλλά και των φορέων των ίδιων των μεταναστών έχει καθυστερήσει σημαντικά. Από την άλλη πλευρά, ακούγονται ηχηρά λόγια σχετικά με την ανάγκη ενδυνάμωσης της κοινωνίας των πολιτών και την προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των μεταναστευτικών πληθυσμών.

Η παρούσα εισήγηση στηρίζεται στην αξιοποίηση του ποσοτικού υλικού που συλλέχθηκε την περίοδο Ιουλίου - Δεκεμβρίου 2009 για να καταρτιστεί ένας ολοκληρωμένος Οδηγός ΜΚΟ και Συλλόγων Μεταναστών. Συνολικά συλλέχθηκαν 375 ερωτηματολόγια τυπικών και άτυπων φορέων (ΜΚΟ και Συλλόγων Μεταναστών) τα οποία προσφέρουν υλικό για μια ικανοποιητική περιγραφή των χαρακτηριστικών των φορέων αυτών στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας. Στόχος της παρούσας εισήγησης είναι να αναδείξει την ποικιλία, τα μοτίβα της οργανωτικής συμπεριφοράς, καθώς επίσης τις ιδιαιτερότητες των φορέων της κοινωνίας των πολιτών που ασχολούνται με τους μετανάστες.

ATENTANTIVE ASSESSMENT OF THE CHARACTERISTICS OF NON-GOVERNMENTAL ORGANISATIONS AND IMMIGRANT ASSOCIATIONS IN GREECE

Papadopoulos G. Apostolos¹ and Fratsea Loukia-Maria²

¹ Associate Professor, Harokopio University of Athens, Department of Geography, 70, El. Venizelou str., Athens 17671, Greece, E-mail: apospapa@hua.gr

² Agronomist M.Sc., Agricultural University of Athens, Department of Agricultural Economics and Rural Development, E-mail: fratslmar@vivodinet.gr

Abstract:

The perception of the migratory phenomenon is constantly changing due to the graveness of social and economic situation in the receiving countries. The sober management of immigration requires the study of the characteristics of the migratory phenomenon in each and every country. This is especially important in periods of crisis during which xenophobia and fears for human security are strengthened.

Until today, immigration is studied in view of different immigrant target groups which need support and empowerment. Consequently, the study of NGOs, which are activated in favour of immigrants, and of immigrant associations has significantly delayed. On the other hand, there are declamatory

talks about the need to empower civil society and to promote the human rights of immigrant populations.

This paper is based on the empirical research carried out in the period of July - December 2009 on the basis of a study aiming at the compilation of an integrated Guide of NGOs and Immigrant Associations. In total, 375 questionnaires were collected which were addressed to the representatives of formal and informal organisations (NGOs and Immigrant Associations). The material of those questionnaires offers a basis for a satisfactory description of the characteristics of immigrant organisations. The aim of the paper is to stress the mosaic of immigrant groups, the patterns of their organisational behaviour and the specificities of civil society organisations involved with the migratory phenomenon.

Λέξεις κλειδιά: μετανάστευση, ΜΚΟ, σύλλογοι/ οργανώσεις μεταναστών, Ελλάδα.

Key-words: immigration, NGO, immigrant associations/ organisations, Greece.

1. Εισαγωγή

Η πρόσληψη του μεταναστευτικού ζητήματος μεταβάλλεται ραγδαία ανάλογα με τη κρισιμότητα των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων τα οποία απασχολούν τις χώρες υποδοχής μεταναστών. Η νηφάλια μελέτη των χαρακτηριστικών του μεταναστευτικού ζητήματος αποτελεί το ζητούμενο σε περιόδους κρίσης όπου τα φαινόμενα ξеноφοβίας και ανησυχίας για την ανθρώπινη ασφάλεια ενδυναμώνονται.

Η διεθνής μετανάστευση δεν είναι ένα νέο φαινόμενο, αν και η έντασή του έχει επηρεαστεί από σημαντικά παγκόσμια γεγονότα, όπως πολέμους, επαναστάσεις και/ή ευρύτερες κοινωνικές μεταβολές. Παράλληλα, υπογραμμίζεται ότι ο παραδοσιακός αυστηρός διαχωρισμός ανάμεσα σε χώρες προέλευσης, διέλευσης και υποδοχής μεταναστών δεν είναι πλέον εφικτός, καθώς πολλές χώρες επιτελούν και τους τρεις ρόλους. Οι χώρες της Μεσογείου αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των αλλαγών. Ειδικότερα, η Νότια Ευρώπη έχει μετατραπεί από περιφέρεια προέλευσης μεταναστών σε περιφέρεια υποδοχής των μεταναστευτικών ρευμάτων, ενώ η Βόρεια Αφρική έχει επίσης μετατραπεί σε τόπο διέλευσης ή ακόμα και προορισμού μεταναστών (Koser, 2007, Castles and Miller, 2009).

Η συζήτηση για τη μετανάστευση στην Ελλάδα δεν παραλείπει την αναφορά στη γεωγραφική της θέση στο νότο της Ευρώπης, αλλά και στη στρατηγική γεωπολιτική της χωροθέτηση στο σταυροδρόμι των μαζικών μετακινήσεων πληθυσμών από την Ανατολική Ευρώπη, την Αφρική και την Ασία προς την Ευρώπη. Υπάρχουν συχνές αναφορές στις εντεινόμενες ροές από μετανάστες που προέρχονται από τρίτες χώρες και δεν έχουν τα απαραίτητα νόμιμα έγγραφα και οι οποίοι επιδιώκουν είτε να εισέλθουν παράνομα στη χώρα, είτε αφού εισέλθουν στη συνέχεια να μεταβούν σε άλλους ευρωπαϊκούς προορισμούς. Η Ελλάδα περιγράφεται όχι απλώς ως χώρα υποδοχής μεταναστών αλλά και ως ενδιάμεσος σταθμός (transit migration) τους προς την υπόλοιπη Ευρώπη (π.χ. Ιταλία, Βρετανία, Γερμανία, Σκανδιναβικές χώρες) (Παπαδόπουλος, 2010).

Στην κρίσιμη δεκαετία του 1990 η Ελλάδα δέχθηκε το υψηλότερο ποσοστό μεταναστών στην ΕΕ σε σχέση με το μέγεθος του πληθυσμού της και του εργατικού δυναμικού της. Εκτιμάται ότι η Ελλάδα φιλοξενεί σήμερα πάνω από ένα εκατομμύριο μετανάστες από χώρες εκτός της ΕΕ, αριθμός που αντιστοιχεί στο 10% περίπου του συνολικού πληθυσμού. Οι μετανάστες αυτοί εισήλθαν στη χώρα και παρέμειναν για αρκετά χρόνια σε καθεστώς παρανομίας, γεγονός που τους οδήγησε σε χαμηλά αμειβόμενες εργασίες και σε άσχημες συνθήκες διαμονής. Με την πάροδο των χρόνων και την εφαρμογή ορισμένων μέτρων νομιμοποιήθηκε σημαντικό ποσοστό των μεταναστών. Εκτιμήσεις πάντως αναφέρουν ότι ακόμα και σήμερα περίπου 35-50% των μεταναστών διαμένει στη χώρα χωρίς τα απαιτούμενα νόμιμα έγγραφα (Κόντης κ.ά., 2007).

Στην Ελλάδα η εισροή μεταναστών συνεχίστηκε και συνεχίζεται για σημαντικό χρονικό διάστημα με την έλευση διαδοχικών «κυμάτων» από τα Βαλκάνια, την Ανατολική Ευρώπη και πιο πρόσφατα από την Ασία και την Αφρική. Οι μετανάστες ήρθαν στη χώρα σε δυο κύματα. Το πρώτο μέχρι τα μέσα του 1990, στο οποίο κυριαρχούσαν οι Αλβανοί και το δεύτερο μετά το 1995 με αύξηση της συμμετοχής από άλλες Βαλκανικές χώρες, τις πρώην Σοβιετικές, το Πακιστάν, την Ινδία το Μπαγκλαντές, το Ιράκ και το Αφγανιστάν στην δεκαετία του 2000 (Maroukis, 2008). Είναι προφανές ότι η γειτνίαση με τις βαλκανικές χώρες αποτέλεσε έναν αποφασιστικό παράγοντα για τη μαζική μετανάστευσή τους προς την Ελλάδα και τη διαμόρφωση συνθηκών για μια κυκλική μετανάστευση.

Μέχρι σήμερα οι μετανάστες μελετώνται ως διαφορετικές ομάδες στόχοι που χρήζουν στήριξης. Έτσι η μελέτη των συλλογικών φορέων που αφορούν τους μετανάστες αλλά και των φορέων των ίδιων των μεταναστών έχει καθυστερήσει σημαντικά. Από την άλλη πλευρά, ακούγονται ηχηρά λόγια σχετικά με την ανάγκη ενδυνάμωσης της κοινωνίας πολιτών και την προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των μεταναστευτικών πληθυσμών.

2. Οι ΜΚΟ και οι Σύλλογοι Μεταναστών στην Ελλάδα

Η αποτύπωση των ΜΚΟ και των συλλόγων/ οργανώσεων μεταναστών αποτελεί μια θεμελιώδη προϋπόθεση για την μελέτη των προοπτικών συμμετοχής και ενσωμάτωσης των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής. Συχνά η έμφαση δίδεται στους συλλόγους/ οργανώσεις μεταναστών καθώς θεωρείται ότι προσφέρουν σημαντική πληροφόρηση σχετικά με τις διαδικασίες εγκατάστασης των μεταναστών, το πως αντιμετωπίζουν οι μετανάστες τις διαφορές μεταξύ τους και τις διαφορές που έχουν με την ευρύτερη κοινωνία (Schrover and Vermeulen, 2005).

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο έχουν γίνει λίγες προσπάθειες καταγραφής και μελέτης των ΜΚΟ και συλλόγων/ οργανώσεων μεταναστών, ενώ όσες υπάρχουν εστιάζουν στην αναγνώριση του θεσμικού ρόλου των φορέων αυτών και αναλύουν διεξοδικά τις όποιες ευκαιρίες υφίστανται αλλά και τις προσπάθειες στις οποίες έχουν συμμετάσχει οι φορείς αυτοί σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο για την ενσωμάτωση των μεταναστών.¹

Η αντίστοιχη προσπάθεια στην Ελλάδα είναι αρκετά περιορισμένη και αφορά έρευνες σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο που ασχολούνται κυρίως με την αποτύπωση και την αξιολόγηση της δράσης συγκεκριμένων συλλόγων/ οργανώσεων μεταναστών (Petronoti, 2001; Καβουλάκος, 2006; Σούμπερτ, 2007) και στις οποίες δεν συμπεριλαμβάνεται το πεδίο των ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται σε θέματα μετανάστευσης. Σαν αποτέλεσμα, οι αξιολογήσεις που έχουν γίνει για το επίπεδο συμμετοχής των μεταναστών μέσω των φορέων τους και για την επάρκεια της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα καταλήγουν στην άποψη ότι υπάρχει μια αρκετά περιορισμένη συμμετοχή των μεταναστευτικών φορέων και παρατηρούνται ισχνά αποτελέσματα στον τομέα της ενσωμάτωσης των μεταναστών (Gropas and Triantafyllidou, 2005).

Όμως, χρειάζεται να επισημανθούν ορισμένα σημαντικά κενά στην συζήτηση για την συμμετοχή των μεταναστών και την ενεργοποίηση φορέων της κοινωνίας πολιτών για το μεταναστευτικό ζήτημα στην Ελλάδα:

Πρώτον, η σχετική συζήτηση δεν εστιάζει στα ζητήματα που αφορούν τον εννοιολογικό προσδιορισμό των φορέων της κοινωνίας πολιτών που εμπλέκονται στο μεταναστευτικό ζήτημα.

Δεύτερον, τα ζητήματα της συμμετοχής και οργάνωσης των μεταναστευτικών ομάδων συνήθως μελετώνται υπό το πρίσμα της πολιτικής τους εκπροσώπησης και την οργάνωσή τους ως πολιτικοί φορείς.

Τρίτον, η ανάλυση σχετικά με τη συμμετοχή των μεταναστών στρέφεται μονόπλευρα προς τους συλλόγους/ οργανώσεις μεταναστών και αγνοεί τις ΜΚΟ όπου ενεργοποιούνται κυρίως γηγενείς.

Τέταρτον, οι όποιες αναλύσεις επικεντρώνονται σε μεμονωμένες περιπτώσεις φορέων και καταλήγουν σε μια μερική ανάγνωση της συμμετοχής και οργάνωσης των μεταναστών στη χώρα.

Πέμπτον, στις υφιστάμενες αναλύσεις δεν υπάρχει διαχωρισμός τυπικών και άτυπων φορέων γεγονός που δημιουργεί σύγχυση ως προς το τι καταγράφεται, πως αναλύεται και πως αξιολογείται.

Θεωρώντας ότι το παρόν κείμενο καλείται να καλύψει τα προαναφερθέντα κενά στη σχετική συζήτηση, υπογραμμίζεται ότι η ανάλυση που επιχειρείται εδώ δεν υποτάσσεται στην οπτική της προσέγγισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η οποία κυριαρχεί στις μελέτες σχετικά με το μεταναστευτικό ζήτημα. Παρότι είναι γνωστό ότι ορισμένες από τις πιο ενεργές ΜΚΟ της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα δραστηριοποιούνται γενικότερα στα πεδία της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της μετανάστευσης και του ασύλου, δεν είναι οι μοναδικές που ασχολούνται με την ένταξη και ενσωμάτωση των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής. Οι ΜΚΟ που ασχολούνται με τα ανθρώπινα δικαιώματα αποτελούν ένα σημαντικό κεφάλαιο στην ελληνική κοινωνία πολιτών και μάλιστα συχνά υποκαθιστούν την ελλειμματική κρατική μέριμνα και καλύπτουν ορισμένα από τα κενά του δημοσίου συστήματος παροχής βοήθειας στους μετανάστες (Βαρουξή, 2008). Θα θέλαμε όμως να υπογραμμίσουμε ότι η "ανθρωποδικαιωματική" προσέγγιση δεν μπορεί να θεωρείται ως η

¹ Τα προγράμματα που έχουν υλοποιηθεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο είναι τα ακόλουθα: ERLAIM, INVOLVE και ROUTES.

μόνη ικανή η οποία μπορεί να αντιμετωπίσει τα ζητήματα ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής.

Όσον αφορά τον εννοιολογικό προσδιορισμό των φορέων της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα χρειάζεται να υπογραμμιστεί ότι το θεσμικό πλαίσιο για τη λειτουργία των ΜΚΟ και των συλλόγων/οργανώσεων δεν είναι ιδιαίτερα επεξεργασμένο στην ελληνική περίπτωση. Οι προβλέψεις του Αστικού Κώδικα για τα νομικά πρόσωπα που μπορούν να συσταθούν από φυσικά πρόσωπα για την επιδίωξη συλλογικών σκοπών αφορούν τις ακόλουθες μορφές: α) τις αστικές μη-κερδοσκοπικές εταιρείες, β) τα σωματεία, γ) τις ενώσεις προσώπων, δ) τα ιδρύματα και ε) τις επιτροπές εράνων. Αυτή η τυπολογία κοινωνικών οργανώσεων θεωρείται από πολλούς ότι δεν ανταποκρίνεται πλέον στις σύγχρονες ανάγκες της κοινωνίας πολιτών, ενώ οι συχνότερα επιλεγόμενες νομικές μορφές είναι αυτές του σωματείου και των αστικών μη κερδοσκοπικών εταιρειών (Παπαδημητρίου, 2007).

Έτσι λοιπόν, όσοι φορείς καταγράφονται ως "επίσημα αναγνωρισμένοι" ή "τυπικοί" έχουν προχωρήσει στην σύνταξη καταστατικού, όπως προβλέπει κάθε μια από τις παραπάνω μορφές, το έχουν υποβάλει σε κάποιο πρωτοδικείο της χώρας και έχουν λάβει την έγκρισή του. Όμως εκτός των τυπικών φορέων έχουν καταγραφεί και οι "ανεπίσημοι" ή "άτυποι" φορείς, δηλαδή όσοι δεν διαθέτουν εγκεκριμένο καταστατικό από κάποιο πρωτοδικείο της χώρας. Η σκοπιμότητα καταγραφής και των άτυπων φορέων είναι εμφανής εξαιτίας του ότι η άτυπη κοινωνία πολιτών στη Ελλάδα δεν είναι λιγότερο σημαντική, όπως άλλωστε σημειώνεται και στη σχετική βιβλιογραφία (βλέπε σχετικά Σωτηρόπουλος, 2004).

3. Μεθοδολογία της έρευνας

Η έρευνα των ΜΚΟ και των Συλλόγων Μεταναστών χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Κοινωνικής Ένταξης (75%) και από εθνικούς πόρους (25%) στο πλαίσιο της δράσης «Καταγραφή ΜΚΟ και Συλλόγων Μεταναστών που δραστηριοποιούνται στην Ελληνική Επικράτεια»² που υλοποιήθηκε την περίοδο Ιουνίου-Δεκεμβρίου 2009.

Ο σχεδιασμός της εν λόγω έρευνας στηρίχθηκε σε προηγούμενες καταγραφές φορέων που έχουν χρηματοδοτηθεί κυρίως από ευρωπαϊκά προγράμματα ή κοινοτικές πρωτοβουλίες (βλέπε για παράδειγμα την EQUAL I και II), καθώς επίσης από διαθέσιμα στοιχεία σε ιστοσελίδες φορέων καθώς και ανεξάρτητες καταγραφές που έχουν γίνει κατά καιρούς από το Δίκτυο ANTIΓΩΝΗ, το Anthropos, την ΜΚΟ PRAKSIS, την Ομοσπονδία Εθελοντικών Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων Ελλάδας (ΟΕΜΚΟΕ), το περιοδικό "Διαβατήριο", το Ελληνικό Φόρουμ Μεταναστών, το ΙΝΕ-ΓΣΕΕ που περιελάμβανε συλλόγους μεταναστών, κ.ά. Επιπρόσθετα, αναζητήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν κατάλογοι φορέων που έχουν καταρτιστεί από πρεσβείες άλλων χωρών στην Ελλάδα, ενώ σημαντικό βάρος δόθηκε στις διασταυρώσεις, διορθώσεις και επιβεβαιώσεις των διαθέσιμων στοιχείων από εκπροσώπους φορέων, οι οποίοι εντοπίστηκαν και καταγράφηκαν από τα μέλη της ερευνητικής ομάδας. Για την καταγραφή των φορέων ακολουθήθηκε η τεχνική της "χιονοστιβάδας", δηλαδή η εξεύρεση επαφών άλλων φορέων από ήδη ερωτηθέντες εκπροσώπους φορέων. Η οδός αυτή χρησιμοποιήθηκε όχι μόνο για να καταγραφούν οι νέοι φορείς που συστάθηκαν τα τελευταία χρόνια αλλά και για να επικαιροποιηθούν οι επαφές των παλαιότερων φορέων.

Για τη συγκέντρωση των στοιχείων των φορέων σχεδιάστηκε ημι-δομημένο ερωτηματολόγιο που απευθυνόταν στον εκπρόσωπό τους και είχε ως στόχο να συγκεντρώσει στοιχεία για το προφίλ, τα χαρακτηριστικά και τις δραστηριότητές τους που σχετίζονται με διάφορες πτυχές της μετανάστευσης. Ειδικότερα, ακολουθήθηκε η μέθοδος της συνέντευξης πρόσωπο με πρόσωπο, ενώ όταν αυτό δεν ήταν εφικτό (λόγω απόστασης ή δυσκολίας εξεύρεσης χρόνου) χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της τηλεφωνικής συνέντευξης. Η καταγραφή των στοιχείων μέσω προσωπικής συνέντευξης θεωρείται περισσότερο αξιόπιστη, καθώς ο συνεντευκτής μπορεί να συλλέξει περισσότερη και πιο αξιόπιστη πληροφορία.

4. Ερευνητικά αποτελέσματα

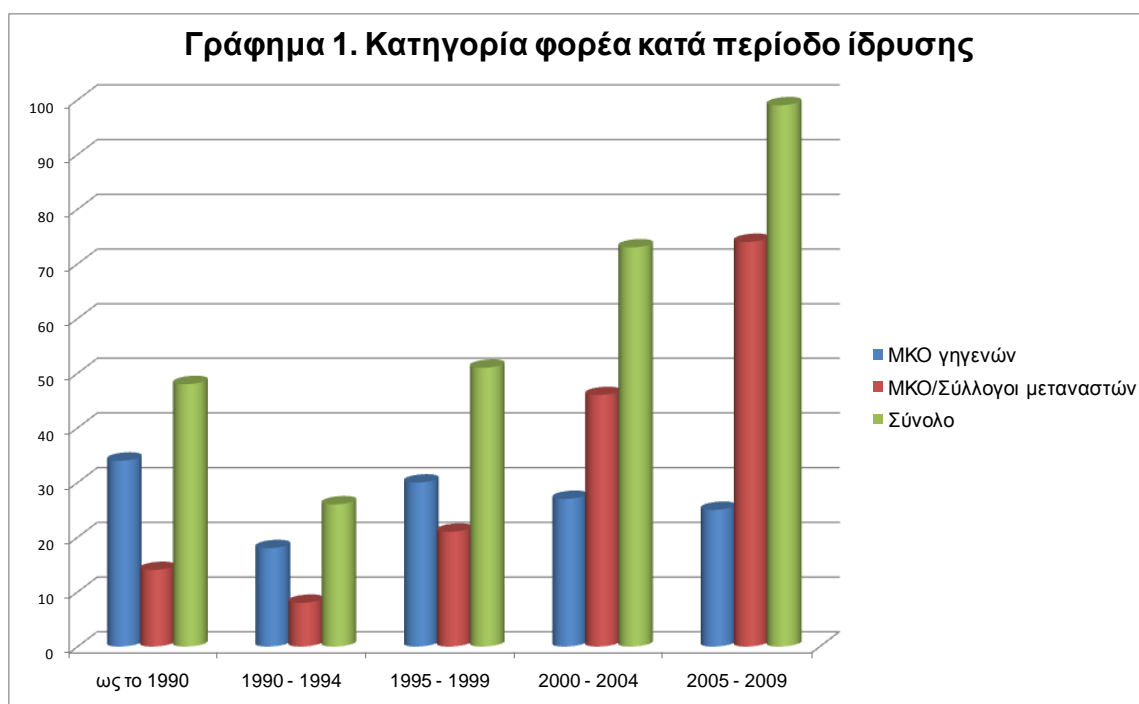
Η έρευνα κατέγραψε 375 φορείς από τους οποίους το 79% είναι επίσημα αναγνωρισμένοι, ενώ οι υπόλοιποι είναι ανεπίσημοι ή άτυποι. Λαμβάνοντας υπόψη τον αυτοπροσδιορισμό των ίδιων των φορέων αλλά και τους διακριτούς ρόλους που κατέχουν ως δρώντα συλλογικά υποκείμενα

² Βλέπε σχετικά τον Οδηγό ΜΚΟ και Συλλόγων Μεταναστών που είναι διαθέσιμος από την ακόλουθη ιστοσελίδα <http://galaxy.hua.gr/~metanastes>

εντός της κοινωνίας πολιτών, διακρίναμε τους φορείς που καταγράφηκαν σε δύο γενικές κατηγορίες: α) τις ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται περισσότερο σε χρηματοδοτούμενα προγράμματα και εξυπηρετούν γενικότερα τους μετανάστες, και β) τους συλλόγους/ οργανώσεις μεταναστών που δεν εμπλέκονται σε χρηματοδοτούμενα προγράμματα και ασχολούνται ή εξυπηρετούν συγκεκριμένες εθνικότητες μεταναστών ο καθένας. Συγκεκριμένα, καταγράφηκαν 185 ΜΚΟ και 190 σύλλογοι/ οργανώσεις.

Οι περισσότερες από τις ΜΚΟ συστάθηκαν κυρίως από γηγενείς (73%), ενώ οι υπόλοιπες συστάθηκαν από μετανάστες. Αντίστοιχα, οι περισσότεροι από τους συλλόγους/ οργανώσεις έχουν συσταθεί από μετανάστες (90%), ενώ υπάρχει και ένας αριθμός οργανώσεων που ασχολούνται με μεταναστευτικά ζητήματα οι οποίες έχουν συσταθεί από γηγενείς. Οι φορείς που έχουν συσταθεί από μετανάστες στοχεύουν σε συγκεκριμένες εθνικότητες μεταναστών (το 93% των συλλόγων/ οργανώσεων μεταναστών και το 76% των ΜΚΟ μεταναστών), ενώ οι φορείς που έχουν συσταθεί κυρίως από γηγενείς ασχολούνται ή εξυπηρετούν μετανάστες ανεξαρτήτως εθνικότητας (το 97% των ΜΚΟ γηγενών και το 100% των οργανώσεων γηγενών).

Μια σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο βασικών κατηγοριών φορέων που χρησιμοποιούμε στην ανάλυσή μας, είναι ότι οι μεν ΜΚΟ γηγενών έχουν μια σχετικά σταθερή παρουσία στο χρόνο, ενώ οι ΜΚΟ και σύλλογοι/ οργανώσεις μεταναστών έχουν μια σταδιακά αύξουσα παρουσία. Όπως φαίνεται από το Γράφημα 1, ο αριθμός των επίσημα αναγνωρισμένων φορέων έχει αυξηθεί εξαιτίας της ραγδαίας αύξησης των ΜΚΟ και συλλόγων μεταναστών, ενώ ο αντίστοιχος αριθμός των φορέων των γηγενών έχει μειωθεί κατά τη δεκαετία του 2000. Ειδικότερα, οι φορείς γηγενών που ιδρύθηκαν πριν το έτος 2000 αντιπροσωπεύουν το 61,2% του συνόλου. Αντίστοιχα, τα τρία τέταρτα (73,5%) του συνόλου των φορέων μεταναστών ιδρύθηκαν κατά τη δεκαετία του 2000, γεγονός που συνδέει την ίδρυση των φορέων αυτών με τη σημαντική μεγέθυνση του μεταναστευτικού πληθυσμού αλλά και την αύξηση των νομίμων μεταναστών στη χώρα.

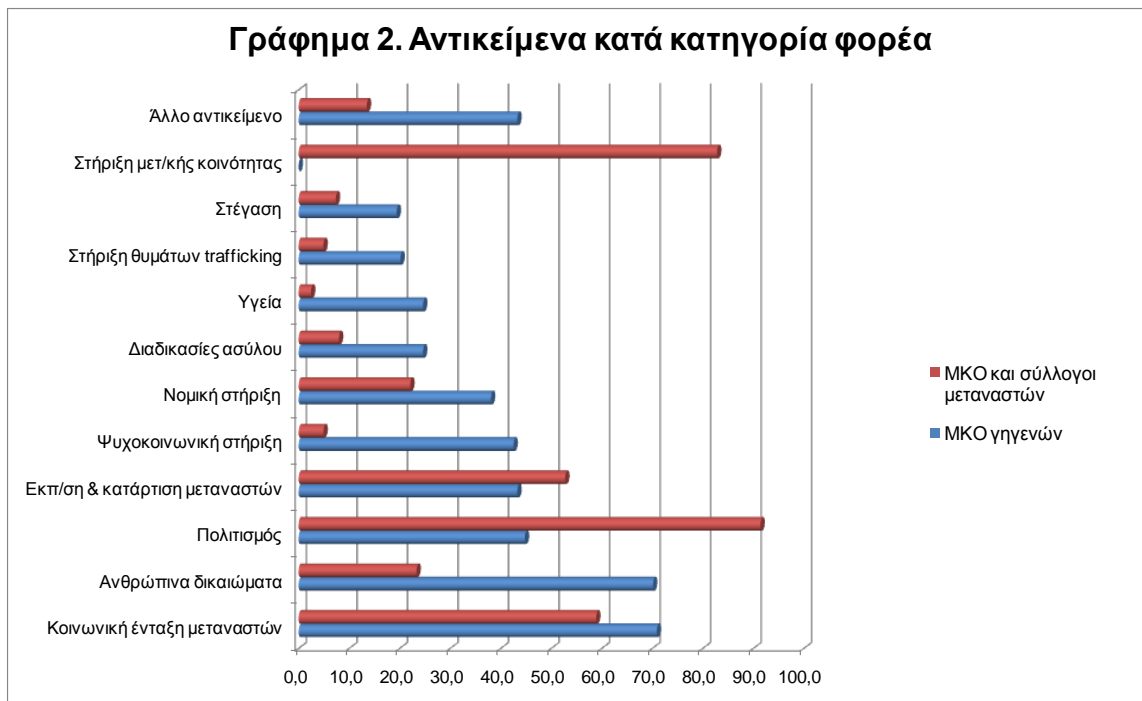

Πηγή: Επιτόπια έρευνα Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2009.

Η εξέταση των αντικειμένων ενασχόλησης των επίσημα αναγνωρισμένων φορέων (Γράφημα 2), επιτρέπει την διατύπωση ορισμένων βασικών παρατηρήσεων. Καταρχάς, μια βασική διαφορά μεταξύ των δύο κατηγοριών, η οποία είναι αναγκαίο να καταγραφεί ώστε να κατανοηθούν οι επιμέρους διαφοροποιήσεις, είναι το γεγονός ότι οι φορείς των μεταναστών προσανατολίζονται σχεδόν αποκλειστικά σε ζητήματα μετανάστευσης, ενώ αντίθετα οι φορείς των γηγενών μπορεί να έχουν τη μετανάστευση ως κύριο αντικείμενό τους - παράλληλα με άλλα αντικείμενα - ή ακόμα η μετανάστευση να συνιστά μέρος μόνο των αντικειμένων ενασχόλησής τους. Δεύτερον, οι φορείς δεν προσανατολίζονται μόνο σε ένα αντικείμενο αλλά στοχεύουν ταυτόχρονα σε διαφορετικές πτυχές του μεταναστευτικού φαινομένου. Τρίτον, σημειώνονται σημαντικές διαφορές στα

αντικείμενα ενασχόλησης των δύο βασικών κατηγοριών φορέων. Ειδικότερα, οι ΜΚΟ γηγενών στοχεύουν περισσότερο στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών (70,9%), στην προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους (70,1%), στην ενασχόληση με τον πολιτισμό τους (44,8%), στην εκπαίδευση και κατάρτιση των μεταναστών (43,3%) και στην ψυχοκοινωνική στήριξη των μεταναστών (42,5%). Αντίθετα, οι ΜΚΟ και οι σύλλογοι/ οργανώσεις μεταναστών στοχεύουν κυρίως στην διατήρηση του πολιτισμού των μεταναστών (91,4%), στην στήριξη των μελών της μεταναστευτικής κοινότητας (82,8%), στην κοινωνική ένταξη μεταναστών (58,9%) και στην εκπαίδευση και κατάρτιση των μεταναστών (52,8%).

Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί ότι το αντικείμενο ενασχόλησης εκλαμβάνεται και επιδιώκεται διαφορετικά από την κάθε κατηγορία φορέα. Για παράδειγμα, όσον αφορά τον πολιτισμό οι φορείς των μεταναστών στοχεύουν στη διατήρηση της πολιτισμικής ταυτότητας και στην ενδυνάμωση των παραδόσεων της μεταναστευτικής ομάδας που εξυπηρετούν/ στηρίζουν, ενώ αντίστοιχα οι φορείς των γηγενών επιδιώκουν κυρίως την ενίσχυση του διαπολιτισμικού διαλόγου και την ανάδειξη της πολυπολιτισμικότητας στην κοινωνία υποδοχής. Ένα άλλο παράδειγμα αποτελεί η κοινωνική ένταξη των μεταναστών, η οποία από την πλευρά των φορέων των μεταναστών εξειδικεύεται περισσότερο στην κοινωνική ένταξη συγκεκριμένων εθνικοτήτων, οι οποίες εξυπηρετούνται από τους φορείς αυτούς, ενώ από την πλευρά των φορέων των γηγενών αυτή αποτελεί έναν οριζόντιο στόχο που αφορά γενικότερα τους μετανάστες.

Πηγή: Επιτόπια έρευνα Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2009.

Η μελέτη της γεωγραφικής κατανομής του αλλοδαπού πληθυσμού στη χώρα, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής πληθυσμού, αποκαλύπτει ότι το μεγαλύτερο μέρος του συγκεντρώνεται στην Αττική, ενώ σημαντικό ποσοστό κατανέμεται στην Κεντρική Μακεδονία, στην Πελοπόννησο και στην Στερεά Ελλάδα (Πίνακας 1). Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται με ελάχιστες εξαιρέσεις και από την επεξεργασία των στοιχείων από τις άδειες παραμονής των υπηκόων τρίτων χωρών. Παράλληλα, τα επεξεργασμένα στοιχεία της καταγραφής των φορέων (στους οποίους συμπεριλαμβάνουμε τόσο τους επίσημα αναγνωρισμένους όσο και τους ανεπίσημους) που διενεργήσαμε, καταδεικνύουν μια πολύ σημαντική συγκέντρωση των φορέων γηγενών και μεταναστών στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας και ιδιαίτερα στην Αθήνα. Πιο συγκεκριμένα, το 93,3% των φορέων γηγενών και μεταναστών καταγράφηκε σε πέντε περιφέρειες. Η Αττική περιλαμβάνει τη συντριπτική πλειοψηφία των φορέων (77,3%), ενώ σημαντικός αριθμός φορέων καταγράφηκε στην Κεντρική Μακεδονία (5,6%), στην Κρήτη (4,8%), Δυτική Ελλάδα (3,2%) και τη Θεσσαλία (2,4%). Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο συσχετισμός των στοιχείων που αφορούν τους μετανάστες με αυτά που σχετίζονται με τους φορείς των γηγενών και των μεταναστών δεν είναι άμεσος, παρότι παρατηρούνται σημαντικές αναλογίες μεταξύ τους. Φαίνεται λοιπόν ότι δεν

υφίσταται γραμμική σχέση ανάμεσα στον αριθμό των μεταναστών και το πλήθος των φορέων που ασχολούνται με τους μετανάστες.

Πίνακας 1. Κατανομή μεταναστών και φορέων ανά περιφέρεια της χώρας

Περιφέρειες	Απογραφή Πληθυσμού 2001		Άδειες παραμονής 2009		ΜΚΟ και Σύλλογοι Μεταναστών 2009	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Αττική	370.218	48,6	210.200	40,5	290	77,3
Κεντρική Μακεδονία	100.178	13,1	78.123	15,1	21	5,6
Κρήτη	40.424	5,3	34.005	6,6	18	4,8
Δυτική Ελλάδα	35.144	4,6	25.800	5,0	12	3,2
Θεσσαλία	31.957	4,2	35.403	6,8	9	2,4
Βόρειο Αιγαίο	9.711	1,3	7.945	1,5	6	1,6
Πελοπόννησος	47.882	6,3	30.580	5,9	5	1,3
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	15.146	2,0	12.872	2,5	4	1,1
Στερεά Ελλάδα	39.397	5,2	29.787	5,7	4	1,1
Νότιο Αιγαίο	28.112	3,7	19.377	3,7	3	0,8
Δυτική Μακεδονία	8.870	1,2	12.514	2,4	1	0,3
Ήπειρος	15.692	2,1	12.524	2,4	1	0,3
Ιόνια Νησιά	19.460	2,6	9.545	1,8	1	0,3
Σύνολο Χώρας	762.191	100,0	518.675	100,0	375	100,0

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Πληθυσμού 2001. Υπουργείο Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλ. Διακυβέρνησης, Στοιχεία Αδειών Παραμονής Αλλοδαπών 2009.

Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται από το γεγονός, ότι η πλειοψηφία των φορέων συγκεντρώνεται στην Αττική, αλλά αρκετά συχνά η δραστηριοποίησή τους επεκτείνεται πέραν των μεγάλων αστικών κέντρων. Έτσι, τα δύο πέμπτα των φορέων δραστηριοποιούνται στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας. Θα λέγαμε, έτσι, ότι το επίπεδο δραστηριοποίησης των φορέων συγκρινόμενο με την χωροθέτηση των φορέων αποτελεί ένα πιο σημαντικό δείκτη για την ενεργοποίησή τους σχετικά με μεταναστευτικά ζητήματα.

Ειδικότερα, το σύνολο σχεδόν των φορέων των μεταναστών έχει δράσεις σε τοπικό επίπεδο (98,6%), ενώ σημαντικό ποσοστό έχει δράσεις σε περιφερειακό (26%) και σε εθνικό επίπεδο (27%). Ωστόσο πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η δράση των φορέων των γηγενών εμφανίζει μεγαλύτερη γεωγραφική εμβέλεια, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις δραστηριοποιούνται και σε χώρες του εξωτερικού. Συγκεκριμένα, η δραστηριοποίηση σε τοπικό επίπεδο αφορά τη μεγάλη πλειοψηφία των φορέων των γηγενών (86%), όπως και η δραστηριοποίηση σε εθνικό επίπεδο (57,4%), ενώ ένα σημαντικό ποσοστό δραστηριοποιείται σε διεθνικό επίπεδο (27,7%) και μόλις 5,2% σε παγκόσμιο επίπεδο.

Στο σημείο αυτό μπορεί να γίνει αναφορά στις εθνικότητες που εξυπηρετούν/ στηρίζουν οι φορείς των μεταναστών, καθώς η μεγάλη πλειοψηφία των φορέων των γηγενών στηρίζει τους μετανάστες ανεξαρτήτως εθνικότητας. Για παράδειγμα, από το σύνολο των επίσημα αναγνωρισμένων φορέων των μεταναστών που εξυπηρετούν συγκεκριμένες εθνικότητες μεταναστών, οι πιο σημαντικές εθνικότητες είναι οι Αλβανοί (21,4%), οι Ινδοί (6,9%), οι Νιγηριανοί (6,9%), οι Πακιστανοί (4,8%), οι Κινέζοι (4,8%), οι Ουκρανοί (4,1%), οι Μπανγκλαντές (3,4%), οι Γεωργιανοί (3,4%), οι Μολδαβοί (3,4%), κ.λπ. Αντίστοιχα, από το σύνολο των ανεπίσημων φορέων των μεταναστών που εξυπηρετούν συγκεκριμένες εθνικότητες μεταναστών, οι πιο σημαντικές εθνικότητες είναι οι Φιλιππινέζοι (25,5%), οι Αλβανοί (11,8%), οι Ινδοί (7,8%), οι Πακιστανοί (7,8%), οι Παλαιστίνιοι (7,8%), κ.λπ. Και από αυτή την παράθεση στοιχείων προκύπτει ο μη άμεσος συσχετισμός μεγέθους μεταναστευτικής ομάδας και πλήθους φορέων που τους εξυπηρετούν / στηρίζουν.

Ένα επίσης σημαντικό ζήτημα είναι αυτό του μεγέθους των φορέων που δραστηριοποιούνται σε ζητήματα μετανάστευσης. Σε κάθε περίπτωση η αποτίμηση του μεγέθους συνιστά ένα δύσκολο εγχείρημα, καθώς ορισμένοι φορείς δεν έχουν εγγεγραμμένα μέλη, ενώ αρκετά συχνά κάθε ένας έχει το δικό του τρόπο προσμέτρησης των μελών. Με βάση τον Πίνακα 2, παρατηρούμε ότι το

μέγεθος των φορέων διαφοροποιείται σημαντικά, αφού ορισμένοι φορείς έχουν μια χούφτα από μέλη και κάποιες άλλες φτάνουν μερικές χιλιάδες. Κατηγοριοποιώντας το πλήθος των μελών των φορέων σε τάξεις μεγέθους, διαπιστώνουμε καταρχήν ότι σχεδόν ένας στους δύο φορείς των γηγενών αριθμεί λιγότερα από 50 μέλη, ενώ περίπου το 12% έχει περισσότερα από 500 μέλη. Διαφορετική και πιο ισορροπημένη εικόνα παρουσιάζουν οι φορείς των μεταναστών, δεδομένου ότι μόνο το 21,5% των φορέων έχει λιγότερα από 50 εγγεγραμμένα μέλη, ενώ χαρακτηριστικό είναι ότι το 23% έχει περισσότερα από 500 μέλη. Ωστόσο, η εξέταση των ενεργών μελών των φορέων παρουσιάζει ορισμένες διαφοροποιήσεις συγκριτικά με την προηγούμενη ανάλυση. Πιο συγκεκριμένα, το 88,3% των φορέων των γηγενών και το 77,5% των φορέων των μεταναστών απαριθμούν λιγότερο από 100 ενεργά μέλη.

Πίνακας 2. Κατηγορίες φορέων κατά τάξη μεγέθους των μελών τους

Κατηγορίες	ΜΚΟ γηγενών				ΜΚΟ και σύλλογοι μεταναστών			
	Αριθμός μελών 2008	% μελών 2008	Ενεργά μέλη	% ενεργών μελών	Αριθμός μελών 2008	% μελών 2008	Ενεργά μέλη	% ενεργών μελών
< 50 μέλη	52	47,3	86	77,5	34	21,5	98	62,8
51 – 100	13	11,8	12	10,8	22	13,9	23	14,7
101 – 200	20	18,2	5	4,5	35	22,2	20	12,8
201 – 500	12	10,9	4	3,6	31	19,6	10	6,4
501 <	13	11,8	4	3,6	36	22,8	5	3,2
Σύνολο	110	100,0	111	100,0	158	100,0	156	100,0

Πηγή: Επιτόπια έρευνα Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2009.

Τέλος, επισημαίνεται ότι το σύνολο των φορέων δραστηριοποιείται ταυτόχρονα σε διαφορετικά πεδία δράσεων/ κινητοποιήσεων, τα οποία περιλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα αλληλοσχετιζόμενων ζητημάτων που αφορούν πιο άμεσα ζητήματα μετανάστευσης και κοινωνικής ένταξης μεταναστών, αλλά και δράσεις ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης. Πιο συγκεκριμένα, σχεδόν τα δύο τρίτα των φορέων (64,5%) έχουν δράσεις σχετικά με την προστασία των δικαιωμάτων των μεταναστών, περισσότεροι από τους μισούς διοργανώνουν πολιτιστικές δράσεις (55,6%) ή δράσεις καταπολέμησης του ρατσισμού (53,5%), ενώ ένα σημαντικό ποσοστό ενεργοποιείται σε δράσεις για την τροποποίηση της μεταναστευτικής πολιτικής (43,4%). Πολλοί είναι οι φορείς που ασχολούνται με την εφαρμογή εκπαιδευτικών προγραμμάτων στους μετανάστες. Αξίζει να σημειωθεί ότι περισσότεροι από το ένα τέταρτο των φορέων των γηγενών (27,6%) και τα δύο πέμπτα των φορέων των μεταναστών (42,9%) προσφέρουν μαθήματα ελληνικής γλώσσας σε μετανάστες. Όσον αφορά τους συλλόγους των μεταναστών, οι εκπαιδευτικές δράσεις δεν περιορίζονται απλώς στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ώστε να διευκολυνθεί η ένταξη των μελών της κοινότητας στην κοινωνία υποδοχής, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις οργανώνουν μαθήματα εκμάθησης της γλώσσας των εθνικοτήτων που εξυπηρετούν/ στηρίζουν στα παιδιά της δεύτερης γενιάς μεταναστών. Ένα σημαντικό πεδίο στο δραστηριοποιείται η μεγάλη πλειοψηφία (71,2%) των συλλόγων/ οργανώσεων μεταναστών αφορά τις ενέργειες στήριξης των φορέων στα μέλη της μεταναστευτικής κοινότητας, δράσεις που αφορούν την αλληλοϋποστήριξη των μελών μέσω της συγκέντρωσης χρημάτων για αποστολή σωρών στις χώρες προέλευσης, την οικονομική ενίσχυση των μελών σε περίπτωση ανάγκης ή/και την εξεύρεση εργασίας και στέγης.

5. Συμπεράσματα

Το παρόν κείμενο στηρίζεται σε στοιχεία που για πρώτη φορά είναι διαθέσιμα στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας και τα οποία αφορούν την αποτύπωση των χαρακτηριστικών των ΜΚΟ και των συλλόγων/ οργανώσεων μεταναστών. Η σημασία των στοιχείων αυτών αποδεικνύεται από το ρόλο που επιτελούν οι φορείς αυτοί σχετικά με την διεύρυνση της συμμετοχής και τη στήριξη της ενσωμάτωσης των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής.

Μια σημαντική παρατήρηση είναι ότι ο αριθμός των επίσημα αναγνωρισμένων φορέων έχει αυξηθεί εξαιτίας της ραγδαίας αύξησης των ΜΚΟ και συλλόγων μεταναστών - που οφείλεται στη σημαντική μεγέθυνση του μεταναστευτικού πληθυσμού και ειδικότερα στην αύξηση των νομίμων μεταναστών στη χώρα - , ενώ ο αντίστοιχος αριθμός των φορέων των γηγενών έχει μειωθεί κατά τη δεκαετία του 2000.

Οι φορείς της κοινωνίας πολιτών που ασχολούνται με μεταναστευτικά ζητήματα δεν αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο αλλά μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες τουλάχιστον: α) τους φορείς των γηγενών και β) τους φορείς των μεταναστών. Οι μεν πρώτοι ασχολούνται γενικότερα με τους μετανάστες ανεξαρτήτως εθνικότητας, υλοποιούν προγράμματα που χρηματοδοτούνται από το κράτος ή/και την ΕΕ, είναι αρκετά εξωστρεφείς καθώς πάνω από το ένα τρίτο των φορέων αυτών υλοποιεί δράσεις και εκτός της ελληνικής επικράτειας, δραστηριοποιούνται αρκετά συχνά σε εθνικό επίπεδο, διαθέτουν μεγάλο αριθμό μελών ενώ στην μεγάλη πλειοψηφία των φορέων αυτών τα ενεργά μέλη δεν ξεπερνούν τα 100 και εμφανίζουν σημαντική συγκέντρωση στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και ορισμένες μεγάλες πόλεις. Οι δεύτεροι ασχολούνται στην πλειοψηφία τους με συγκεκριμένες εθνικότητες μεταναστών, όχι όμως αναλογικά με τη σύνθεση των συγκεκριμένων εθνικοτήτων στο συνολικό μεταναστευτικό πληθυσμό, δραστηριοποιούνται σε τοπικό κυρίως επίπεδο ενώ σημαντικό ποσοστό δραστηριοποιείται στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας, διαθέτουν σημαντικό αριθμό μελών και ενεργοποιούνται κυρίως στο πεδίο της στήριξης των μελών της μεταναστευτικής κοινότητας.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι δεν υφίσταται γραμμική σχέση ανάμεσα στον αριθμό των μεταναστών και το πλήθος των φορέων που ασχολούνται με τους μετανάστες, ενώ η συγκέντρωση των φορέων στην Αθήνα και τα μεγάλα αστικά κέντρα είναι αρκετά εμφανής. Επιπλέον, σημειώνεται ότι η μελέτη του επιπέδου δραστηριοποίησης των φορέων σε συνδυασμό με τη χωροθέτησή τους αποτελεί σημαντικό δείκτη για την ενεργοποίησή τους σχετικά με τη μετανάστευση.

6. Βιβλιογραφία

- Βαρουξή Χ., 2008: *Μεταναστευτική πολιτική και Δημόσια Διοίκηση: Μια Ανθρωποδικαιωματική προσέγγιση κοινωνικών φορέων και οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών*, Κείμενα Εργασίας 2008/17, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Καβουλάκος Κ.Ι., 2006: *Οργανώσεις μεταναστών: Μορφές διεκδίκησης δικαιωμάτων*, παρουσίαση στο επιστημονικό συνέδριο με τίτλο: Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες, Πολιτικές, Προοπτικές, ΙΜΕΠΟ, Αθήνα, 23-24 Νοεμβρίου.
- Κόντης Α., Ζωγραφάκης Σ. και Μητράκος Θ., 2007: *Οι οικονομικές επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας στο ΑΕΠ*, Μελέτη που παραδόθηκε στο ΙΜΕΠΟ, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Παπαδημητρίου Γ., 2007: *Νομική Μορφή των ΜΚΟ και Σύνταγμα*. Πρακτικά 1ης Πανελλήνιας Διαβούλευσης, Σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο για τον εθελοντισμό και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, Αθήνα, σελ. 28-29 (διαθέσιμο από την ιστοσελίδα: <http://www.grapadimitriou.gr/publications/diafora/diaf37.html>).
- Παπαδόπουλος Α.Γ., 2010: Η διαχείριση των μεταναστευτικών ροών προς την Ευρώπη απέναντι στην απασχόληση και ένταξη των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες, στο Α.Χ. Τάκης (επιμ), *Μετανάστευση, Ετερότητα και Θεσμοί Υποδοχής στην Ελλάδα: Το Στοιχείο της Κοινωνικής Ένταξης*. Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, σελ. 81-107.
- Σούμπερτ Λ., 2007: *Οργανώσεις μεταναστών: Παράλληλες κοινωνίες ή γέφυρες ενσωμάτωσης;*, τίτλος παρουσίασης στην Ημερίδα Μετανάστευση και Κοινωνία των Πολιτών, ΕΜΜΕΔΙΑ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Σωτηρόπουλος Δ., (επιμ.) 2004: *Η Άγνωστη Κοινωνία Πολιτών*. Εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα.
- Castles S. and Miller M.J., 2009: *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, Fourth Edition, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Gropas R. and Triantafyllidou A., 2005: *Active Civic Participation of Immigrants in Greece*, Country Report for the EU project POLITIS (διαθέσιμο από την ιστοσελίδα <http://www.uni-oldenburg.de/politis-europe>).
- Koser K., 2007: *International Migration: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford.
- Maroukis T., 2008: *Undocumented Migration: Counting the Uncountable. Data and Trends across Europe*, Hellenic Foundation for European and Foreign Policy.
- Petronoti M., 2001: Ethnic mobilization in Athens: Steps and initiatives towards integration, in A. Rogers and J. Tillie (eds), *Multicultural policies and modes of citizenship in European cities*. Ashgate, Aldershot, 41-60.
- Schrover M. and Vermeulen F., 2005: Immigrant Organisations. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(5), 823-832.